

NƏSİMİ VƏ MƏŞRƏB

(“Sığmazam!” harayının ümumşərq əhəmiyyətinə dair)

Akif Azalp,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Dahi Azərbaycan şairinin böyük özbək lirikinə təsiri məsələsi ilk dəfə elmi-ədəbi gündəmə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin ciddi tədqiqatçısı, mərhum ədəbiyyatşünas Qulamhüseyn Əliyev (1928–1994) tərəfindən gətirilib. Tanınmış tədqiqatçı “Nəsimi və özbək ədəbiyyatı” adlı sanballı məqaləsində “Ənalhaq” şairinin klassik özbək poeziyasına, xüsusən Mövlana Lütfi və Əlişir Nəvai kimi böyük özbək şairlərinin yaradıcılığına təsirindən ətraflı söz açaraq həmin tədqiqatın sonunda yazır:

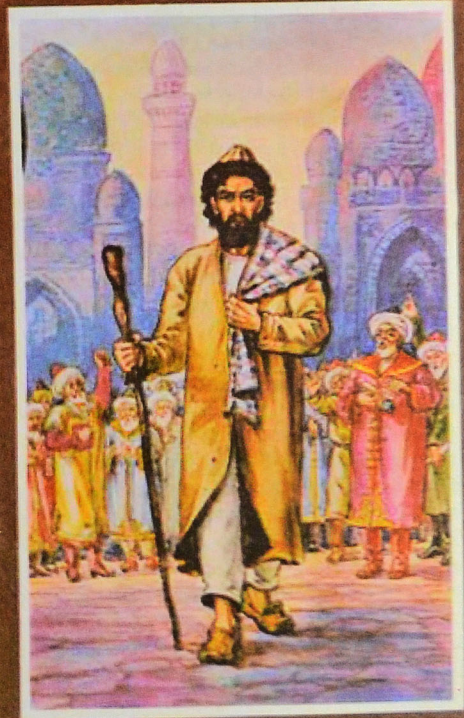
“Nəsimi ideyalarının nəcib təsirini XVII əsrin sonu, XVI-II əsrin əvvəllərində yaşamış özbək şairi Babarəhim Məşrəbin də yaradıcılığında görürük. Məşrəbin də taleyi Nəsiminin taleyi kimi olmuşdur. Gənc yaşlarından Xocənd, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Bəlx və Hindistanı qarış-qarış gəzərək, qələndər şair kimi şöhrətlənən Məşrəb yanıqlı qəzəlləri ilə könüllərə od-alov saçmış, ... insana hörmət və məhəbbət təbliğində ittiham edilərək, ruhanilərin fitvası və Bəlx hakiminin hökmü ilə 1711-ci ildə Nəsimi kimi edam olunmuşdur” (6, 14).

Ustad ədəbiyyatşünasın Nəsimi və Məşrəb mövzusu üzərində ətraflı dayanmamasının bir səbəbi sözügedən tədqiqatın həcm imkanları ilə bağlı idisə, digər səbəbi mövzu ilə əlaqədar bir sıra fakt və materialların üzde olmamasından irəli gəlirdi. Aradan keçən vaxt ərzində istər İmadəddin Nəsimi həyatı və yaradıcılığına dair, istər Babarəhim Məşrəb şəxsiyyəti və irsinə aid bir çox faktların üzə çıxarılması və yeni tədqiqatların ərəşəyə gəlməsi nəinki həmin mövzu üzərində geniş mülahizə yürütməyə imkan verir, hətta Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin parlaq səhifələrindən biri kimi onu ətraflı işıqlandıranı zərurətə çevirir (1, 534–535; 2, 3–15; 3, 342–367; 4, 7–367; 7, 29–95; 8, 7–28; 9, 94–128 və s.).

Özbək klassik şeirinin Mövlana Lütfi (1366–1465), Əlişir Nəvai (1441–1501), Zəhiredin Babur (1483–1530) kimi nəhəng simaları ilə bir sırada dayanan Babarəhim Məşrəb (1640–1711) taleyinin,

yuxarıda vurğulandığı kimi, İmadəddin Nəsimi (1369–1417) taleyi ilə olduqca oxşarlığına əmin olmaq üçün Məşrəb həyatının Azərbaycan oxucusuna naməlum bir sıra fakt və cizgilərinə yaxından diqqət yetirmək kifayətdir.

Bela ki, özbək şeirinin “Nəsimi”si 1640-cı ildə Mərkəzi Türküstanın Nəmanqan şəhərində doğulub. İbtidai təhsildən sonra ata-

si Vəhibaba tərəfindən o dövrün məşhur mürsidlərindən sayılan Molla Bazar Axundun təlim-tərbiyəsinə həvalə olunub. Erkən yaşlarından Qurani-Kərim və Hadisi-Şərif fənlərini dərinləndirən mənimləməklə yanaşı, Şərq ədəbiyyatının Cəlaləddin Rumi, Sadi Şirazi, Hafiz Şirazi, Fəridəddin Əttar, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai kimi böyük klassiklərinin yaradıcılığına, eləcə də Mənsur Həllac, Bayazid Bistami, İbrahim Ədhəm, Şeyx Şibli kimi məşhur sufuların dünyagörüşü və şəxsiyyətinə xüsusi maraq göstərib. Təxminən 15–16 yaşlarında təsəvvüf sahəsindəki biliklərini dərinləşdirmək üçün, o dövrün ənənəsinə görə, öz mürsidi tərəfindən Şərqi Türkünstanın Kaşqar şəhərinə – Afaq Xoca adlı başqa bir piri-kamilin hüzuruna göndərilib. Kaşqarda yeddi il yaşayıb-yaratdıqdan sonra hələ də tam aydın olmayan səbəblərə görə Məşrəbin mürsidi ilə münasibətləri kəskin şəkildə pozulur və Kaşqarı tərk etməli olur. Hardasa, 1672–1673-cü illərdən sonra artıq yetkin mütəəvvüfün və böyük şairin şəhərdən-şəhərə, ölkədən-ölkəyə uzun dərbədarlik həyatı başlanır. Təqribən elə o vaxtdan da Məşrəbin keşməkeşli həyatı və taleyi haqqında xalq arasında "Divanəyi- Məşrəb", "Eşənə-Məşrəb", "Həzrəti-Şah Məşrəb" və s. adlar altında sonralar geniş yayılmış çoxsaylı rəvayətlər, əfsanələr və qissələrin əsası qoyulur. Şübhəsiz, bu şöhrətin və ehtiramın baş səbəbi Məşrəbin Mənsur Həllac və İmadəddin Nəsimi etiqadına sonsuz sədaqətlə "Ənalhaq!" yolunu tutması idi:

*Necə Mənsur oldu irşadmənd məhəbbət naminə,
Mənə də bir dar qurulsaydı, gülərdi təleyim.*

Yaxud:

*"Hu", ya "Ənalhaq" desəm, cümlə ələm Haqq deyar,
Darda görmək istəram başımı Mənsur kimi! (10,8-9)*

Bəli, Məşrəb də eynən Nəsimi kimi, nəinki çoxsaylı şeirlərində, hətta gündəlik həyatının hər cür məqamlarında belə öz əqidəsindən bir addım da geri çəkilməyib və nəhayət, 1711-ci ildə ruhanilərin fitnəsi və fitvası ilə Bəlx hakimi Sultan Mahmud Qadağan (bu ayama ona çox zalım olduğuna görə verilmişdi) tərəfindən edam cəzasına məruz qalanda da dar ağacının altına mərdi-mərdənə "Ənalhaq!" nidəsi ilə gedib. Onun Türkünstan xalqları arasında "Mənsuri-Sani" ("İkinci Mənsur") kimi şöhrət tapması da əsla təsadüfi olmadan, hər şeydən öncə, yuxarıda diqqət mərkəzinə çəkilən bir sıra fakt və misallardan qaynaqlanır.

Xüsusən iki amil – öz taleyinin son müsibəti ilə bağlı öncəgörüclüyü və amansız edəmdən üç gün sonra Haqqın cəzası kimi Sultan Mahmud Qadağanın öz qəsrinin başına uçması və müstəbidin dağıntılar altından sağ çıxması Məşrəb

şəxsiyyətinin kütlələr arasında əfsanəyə çevrilməsində həlledici rol oynayıb. İndinin özündə də cəhəlat qurbanı olmuş böyük şairin Əfqanıstanın Məzari-Şərif şəhəri yaxınlığında olan Xanabad qəsbəsinin İşqamış qəbiristanlığındakı məzarı geniş xalq kütlələri və səyyahlar üçün müqəddəs ziyarətəgah sayılır (2, 3 – 15).

Məşrəbin Nəsimi ilə bağlı Türkünstan hüdüdlərində geniş yayılmış şeirlərini şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci sərəyə "Ənalhaq!" yolçusunun zaman baxımından ən yaxın sələfini təsəvvüf tarixinin ən böyük simalarından biri kimi təqdim və təbliğ edən nümunələr daxildir. Bu cəhətdən, xüsusən, Məşrəbin "Qıldı eşq" rədifli qəzəlinin aşağıdakı beytləri böyük maraq doğurur:

*...Yaşı yetmişə yetib satdırdı özün Bayazid,
Mərifət yolun tutub, bax gör, nə sövdə qıldı eşq.*

*Şeyx Şibli, şeyx Əttar ol "Ənalhaq!" söhbətin
Qurdu, içdi bədani, Mənsuru darda qıldı eşq.*

*Soydular Nəsiminin dərini "kafir" deyə,
Haqq dərini dindirib, dillərdə peyda qıldı eşq (10, 215).*

İkinci hissə Məşrəbin birbaşa Nəsimi təsirində yazılmış şeirlərini və Nəsimi qəzəllərinə nəzirələrini əhatə edir. Bu nümunələr arasında Nəsiminin məşhur "Sığmazam!" rədifli qəzəlinə Məşrəbin "Sığmazam!" və "Sığmam mən" (özbəkçəsi "Sığmamdur") rədifli nəzirələri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

"Sığmazam!" qəzəli və onun istər Nəsimi yaradıcılığındakı, istər klassik poeziyamızdakı mövqeyi haqqında çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının son sözü kimi akademik İsa Həbibbəylinin "Cahana sığmayan Azərbaycan şairi" məqaləsindəki elmi-nəzəri ümumiləşdirməni burada xatırlatmaq yerinə düşərdi:

"Fikrimizcə, "Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam" mısrası ilə başlanan məşhur şeiri İmadəddin Nəsiminin mükəmməl avtoportretidir...

"...Sığmazam" qəzəli İmadəddin Nəsiminin qüdrətli şair kimi və məğrur şəxsiyyət kimi özünü təsdiq edən möhürüdür. Bu, həyatda və sənətdə Nəsimi səviyyəsinə çata bilməyən poetik bəyanatdır" (8, 12-13).

Bəli, Məşrəbin nəzirələri, eyni zamanda, çağdaş ədəbiyyatşünaslığın "Sığmazam!" qəzəlinə verdiyi bu yüksək qiymətə ədəbiyyat tarixinin şahidliyi kimi də əlamətdardır.

Hər iki nəzirənin Nəsimi qəzəli ilə hərtərəfli müqayisəsi və geniş elmi təhlili ciddi və əhatəli elmi tədqiqatın vəzifəsi olub, bir məruzə və ya məqalənin imkanları xaricindədir. Odur ki biz burada hər iki nəzirənin vəznini və qəfiyə sistemini saxlamaqla, Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış mətnini verib, onların ən mühüm cəhətləri, "Sığmazam!" qəzəli ilə müştərək və fərqli tərəfləri haqqında bəzi mülahizələrlə kifayətlənməli olacağıq. Birinci nəzirə:

*Öylə doldum nur ilə, həddə, payana sığmadım,
Sonda Ərşü Kürsü ilə Lövhü cinana sığmadım.*

*Kimə kölgəm düşsə, bir Haqqın nurun buldu o da,
Bir müqəddəs daftəri-ruhla zabana sığmadım.
Cannatü kövsar manam, ham duzəxla sakar manam,
Bir özüm olsam da mən, haft asimana sığmadım.*

*Səyayi-Adəmə gəldim, mənədən nur izlədim,
Cannatül-firdövstək ali makana sığmadım.*

*Nuh çağında var idim, qarq etmədi tufanı da,
Musaya yoldaş olub, Turi-Sinana sığmadım.*

*İsa ilə allı il can bəxş edib cansızlara,
Əhd edib bir nəqtəni, Məşrəb, zamana sığmadım
(10, 110-111).*

Göründüyü kimi, Məşrəb nəzirəsində ilk olaraq diqqəti iki mühüm xüsusiyyət cəlb edir. Birincisi, Nəsiminin sözügedən qəzəli əruz vəzninin rəcəz bəhrinin "Müftailün məfAilün müftailün məfAilün" ölçüsündə yazılmışdırsa (5, 95-96), Məşrəbin nəzərdən keçirdiyimiz nəzirəsi rəməl bəhrinin "fAilAtün fAilAtün fAilAtün fAilün" qəlibində yazılmışdır. İkincisi, Məşrəbin altı beytlik bu nəzirəsi həcm cəhətdən Nəsimi qəzəlinin hardasa üçdən birini təşkil edir. Bəlkə də, həmin səbəbdən, görünür, ustad qəzəlidəki poetik məzmun-mündəricəni tam əhatə edə bilmədiyini sezan və həqiqi sənətkar kimi bunun məsuliyyətini dərinləndirən hissə edən Məşrəb sonralar "Sığmazam!" qəzəlinə yenidən qayıdır və özünün ikinci nəzirəsini yazır:

*Əcəb Məcnun kimiəm, daşt ilə səhraya sığmam mən,
Ürəyim dəryəyi-nurdur, çoşub dünyaya sığmam mən.*

*Şəriət də, təriqət də, həqiqət də ayan məndə,
Əzəldən sultan olmuşam ki, arş-əlaya sığmam mən.*

*Xəlil kimi bu yolda atəşi-Nəmruddu mərəcim,
Həmin dürrü-həqiqətam ki, hər məvaya sığmam mən.*

*Razılıqla boğazımı tuş etdim tigi-əkbara,
Bu yolda sinəyi-pakla Zəbihullaya sığmam mən.*

*Kəbani heç ziyarət etməmiş olsam, təəssüf yox,
Təriqət hacisiyam, bil ki, Beytullaya sığmam mən.*

*Fəqir oldum, gədə oldum, şah oldum gah məqamında,
Əcəb divanəyəm tənha ki, məşğəgaha sığmam mən.*

*Təəccüb-həyrət içrə gah ayıq olsam da, sarməstəm,
Ki, cünun bazarında heç bir istiqnaya sığmam mən.*

*Bəzən urus, bəzən çarqəz, bəzən mömin, bəzən tərse,
Nə kövneyn, miyanı-laü illəllaya sığmam mən.*

*Müdəm miskin qulun kimi, zavallı Məşrəbin kimi,
Axı, neymən ki, bu dünya ilə üqəbəyə sığmam mən
(20, 183-185).*

Birinci nəzirəsindən fərqli olaraq, bu qəzəlidə Məşrəb Şərq ədəbiyyatının nəzirəçilik tarixində və ənənələrində az-az rast gəlinən bir neçə sərbəstliyə yol açıb. Birincisi, doqquz beytlik bu nəzirə nəinki Nəsimi qəzəlinin, hətta Məşrəbin əvvəlki nəzirəsinin vəznindən fərqli şəkildə həzəc bəhrinin olduqca yaygın həzəci-müsəmməni-salim (məfAilün məfAilün məfAilün ölçüsündə) yazılıb. İkincisi, bu nəzirəsində Məşrəb özünəməxsus maharət naminə Nəsimi qəzəlinin qəfiyə sistemini də dəyişib. Üçüncüsü, əvvəlki nəzirəsinə baxanda bu nümunədə nəzirə müəllifi "Sığmazam!" qəzəlinin ümumbəşəri pafosu və mahiyyətini əks etdirməyə daha çox nail olub. Və nəhayət, böyük özbək şairinin öz dəhi sələfinin əbadiyaşar ənənələrini layiqincə və özünəməxsus şəkildə davam etdirmək yolundakı maharəti öz bəhrəsini verib və Məşrəbin "Sığmazam!" qəzəlinə yazılmış nəzirələri sözügedən janrın türkdillik poeziyadakı gözəl nümunələri sırasından yer almağa layiqdir. ♦

Ədəbiyyat:

1. Abdüqafurov A. Məşrəb, "Özbəkistan Milli Ensiklopediyası", 5-ci c., Daşkənd, 2003, s. 534–535.
2. Açılov E. Casaratlı qəlb sahibi (Önsöz). – Məşrəb. Əgər əşiqliyim aytсам (seçilmiş əsərlər), Daşkənd, "Özbəkistan", 2013, s. 3-15.
3. Bayramlı Z. Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi ənənələri, – "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi", Bakı, "Elm", 2019, s. 342-367.
4. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (məqalələr toplusu). Bakı, "Elm", 2019, 400 s.
5. Cəfər Ə. Nəsimi şeirinin vəznü, – "Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)", Bakı, "Elm", 1973, s. 76-108.
6. Əliyev Q. Nəsimi və özbək ədəbiyyatı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 26 iyul 1975-ci il.
7. Əzizova F. İmadəddin Nəsiminin dövrü və həyatı – "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi", Bakı, "Elm", 2019, s. 29-95.
8. Həbibbəyli İ. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi – "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi", Bakı, "Elm", 2019, s. 7-28.
9. Qurbansoy H.F. İmadəddin Nəsimi, Bakı, "Elm", 2019, 136 s.
10. Məşrəb. Əgər əşiqliyim aytсам (Seçilmiş əsərlər). Daşkənd, "Özbəkistan", 2013, 248 s.
11. Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, "Elm", 1973, 272 s.
12. Nəsimi İ. İraq divanı. Bakı, "Yazıçı", 1987, 336 s.